

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՆԱՄԱՆԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY
FACULTY OF HISTORY

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ
ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՆԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԱՆԴԵՍ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՂՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆ)

Բ

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА
АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
(СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ)
ТОМ II

HISTORY AND CULTURE
JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES
(COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES)
VOLUME II

ԵՐԵՎԱՆ-ЕРЕВАН-YEREVAN
ԵՊՆ ՆՐԱՏԱՐԱԿԳՉՈՒԹՅՈՒՆ, ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ, YSU PRESS
2013

Վանիկ Վիրաբյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՖԻՆԱՆՍԱ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՇՏԱԲԻ ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱԿԱՅԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՍՈՒՆՔԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ (1918 - 1920 ԹԹ.)

ՀՀ հետախուզական ծառայությունն իր առաջին քայլերը կատարել է 1918 թ. կեսերին, իսկ արդեն 1919 թ. ապրիլի 14-ի ՀՀ զինվորական նախարարի հրամանագրով հիմնականում ավարտվել են հետախուզական ծառայության ձևավորման քաղաքական-կազմակերպչական գործընթացները ստեղծելով Գլխավոր շտաբի հետախուզական ու հակահետախուզական բաժանմունքը¹, որը, ինչպես նկատել է Ս. Դեվոյանցը, դառնալով «ամեն մեկ պետութեան աչքերն եւ ականջները»՝ «խաղաղ ժամանակ պատրաստուում է պատերազմի համար. ուսումնասիրում է ամենապզտիկ մանրամասնութեամբ տուեալ պետութեան ջղային բոլոր գծերը, որպէսզի ապագայ պատերազմի պարագային դիրացնի իր պետութեան ռազմագիտական ծրագիրների գործադրումը»²: Այն դարձավ քիչ թե շատ ավարտուն կառույց, որի անմիջական խնդիրներն էին հակառակորդի և տեղանքի մասին փաստերի հավաքումը, այդ տվյալների մշակումը և դրանց մասին ժամանակին տեղեկատվության հաղորդումը, բրիգադների շտաբների հետախուզական աշխատանքի ղեկավարումը, հետախուզության համար տրամադրվող գումարների հաշվառումը, լրտեսության դեմ պայքարի կազմակերպումը:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության կազմակերպման հիմնախնդիրների լուծման բնագավառում ֆինանսատնտեսական գործոնները երկրորդական չէին, երբեմն էլ առաջնային էին, և դրանցից շատ դեպքերում կախված էին բազմաթիվ ծրագրերի իրականացումը: Եվ այնուամենայնիվ, փորձեր արվում էին: 1918-1919 թթ. վերաբերող որոշ փաստեր մենք արդեն մշել ենք, դրանք առաջին անվարժ փորձեր էին, մասնավաճառ որ ՀՀ զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքն ըստ էության գործնականում արդեն հասցրել էր քիչ թե շատ կազմակերպվել՝ ՀՀ զինվորական նախարարի 1919 թ. ապրիլի 14-ի հայտնի հրամանագրի համաձայն, և առաջին ֆինանսական հատկացումները դրանով իսկ լիովին օրինականացվել էին դրվելով քիչ թե շատ լիարժեք օրենսդրական հիմքի վրա:

¹ Հարկ է մշել, որ զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետը նրա ստեղծման առաջին իսկ օրից եղել է գնդապետ Ա. Շենուրը, 1919 թ. սեպտեմբերից մինչև 1920 թ. ապրիլը՝ կապիտան Վ.Սուրադյանը, ապրիլից մինչև հունիսի վերջը՝ կապիտան Ս. Դեվոյանցը, հուլիսից մինչև Առաջին Հանրապետության անկումը ընկած ժամանակահատվածը՝ պողպարուչիկ Մ. Դոդոխյանը, իսկ հակահետախուզության գործերը վարել է պորուչիկ Գ. Խան-Կոտուրսկին (տես ՀԱԱ, ֆ. 4-91, ց. 3, գ. 3594, թ. 2-20, ֆ. Պ-199, ց.1, գ. 29^ա, թ. 215, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 92, թ. 206, ֆ. Պ-204, ց. 1, գ. 40, թ. 23, գ.104, թ. 61, գ.131, թ. 24):

² Տիգրան Դեւոյանց, Զինուորական հետախուզութիւն եւ հակա-հետախուզութիւն, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1943, № 3 (236), էջ 91:

Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արաբաբեկյանը 1919 թ. հունիսի 19-ի գրությունում (№ 7469) նշելով Թիֆլիսում և այլուր Հայաստանի զինվորական ներկայացուցչությունների վրա դրված խնդիրների լայնածավալության մասին մասնավորապես ընդգծում էր, որ վերը բերված հաստիքակազմը միանգամայն անբավարար է և տվյալ զինվորական վարչության վրա դրված խնդիրների կատարումը այդպիսի հաստիքակազմով անհնարին կլինի: Ըստ այդմ վերջինս միջնորդում էր իր կողմից ներկայացված հաստիքակազմի հաստատման մասին, որի մեջ մտնում էին զինվորական վարչության ղեկավարը 1700 ռուբլի ռոճիկով, նրա օգնականը կամ օբերսպան, սպասյակը, նամակատարները՝ 2 հոգի, ագատավարձու մեքենագրուհին և մեկ հոգի էլ՝ օժանդակ կազմից: Վարչության համար նախատեսվում էր ամսական 15 հազար ռուբլի աշխատավարձ և ըստ օրենքի զինվորական ներկայացուցչի պետք է անմիջականորեն ենթարկվեր ՀՀ զինվորական նախարարին՝ մտնելով դիվանագիտական ներկայացուցչության հաստիքակազմի մեջ և գործելով եղած հրահանգների համաձայն ու ներկայացուցչության ղեկավարի գլխավորությամբ¹:

Հետաքրքիր է այդ առումով զինվորական նախարարի պարտականությունները կատարող գեներալ-լեյտենանտ Յ. Հախվերդյանի 1920 թ. մայիսի 20-ի գեկուցագիր՝ ուղղված Նախարարների խորհրդին (№ 8404): Ձեկուցագրում վկայակոչելով Նախարարների խորհրդի 1919 թ. մայիսի 8-ի որոշումը, համաձայն որի Վրաստանում դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական վարչություն էր ստեղծվում և այդ նպատակի համար հանձնարարվել էր Արտաքին գործերի նախարարության 1919 թ. նախահաշվի մեջ մտցնել 90 հազար ռուբլի գումար (1919 թ. ապրիլի 1-ից սկսած՝ 9 ամսվա ծախսերը հոգալու համար) գեներալ-լեյտենանտ Հախվերդյանը արձանագրում էր, որ դեռևս այդ գումարը բաց չի թողնված և այդ ընթացքում առկա ծախսերը փոխարինաբար տրամադրվել էր Գլխավոր շտաբի կողմից. ինչը ՀՀ զինվորական նախարարությանը կանգնեցրել է այնպիսի վիճակի առաջ, որ զինվորական վարչությունը իր գոյությունը ՀՀ սահմաններից դուրս պահպանում է միայն շնորհիվ Գլխավոր շտաբի փոխարինաբար տված գումարների: Միաժամանակ Հախվերդյանը իրավացիորեն նշում էր, որ զինվորական ներկայացուցչությունը պահելու համար հատկացված գումարները ընդհանուր թանկության պայմաններում անբավարար են, ուստի ինքը խնդրում է. 1) հատկացնել վերը նշված 90 հազար ռուբլի գումարը, 2) ավելացնել ամենամսյա վճարումները՝ դարձնելով այն ամիսը 15 հազար ռուբլի վճարելով 1920 թ. հունվարի 1-ից²:

Սակայն հետախուզական գործի կազմակերպման համար հատկացվելիք գումարների շուրջ ծագած բյուրոկրատական-գերատեսչական քաշքշուկը շարունակվում է, որին մասնակցում են տարբեր նախարարությունների զանազան օղակներ և պաշտոնյաներ, իսկ հետախուզական ծառայությունները աշխատում էին կանգնելով խրթին խնդիրների առաջ, մանավանդ Վրաստանում, Ադրբեջանում և Թուրքիայում, ուր գործ ունեին անհամեմատ ավելի մեծ նյութական-ֆինանսական կարողություն ունեցող վրացա-ադրբեջանա-թուրքական հատուկ ծառայությունների հետ, որոնք առատորեն վարձատրվում էին տարբեր ոչ պետական և պետական աղբյուրներից, և արդյունավետ գործունեություն ծավալում: Այդ իրավիճակը շատ պատկեր-

րավոր է բնութագրել հայտնի հայ հետախույզ Տիգրան Դեվոյանցը, որն իր «Կեանքիս դրուագներից» հուշաշարքում ընդգծում է հետևյալը. «Իսկ բիւրճեն այնքան պզտիկ էր, այնքան աննշան հայկական ր(ռ)ուբլիներով, որ Հայաստանից դուրս համարեայ արժեք չունէր: Մինչդեռ այդ ճիւղերին պէտք է յատկացնէին շատ խոշոր գումարներ՝ երկրի ինքնապաշտպանութեան համար, որովհետեւ այդ երկու ճիւղերը պէտք է կազմէին Հայաստանի պզտիկ պետութեան աչքերը եվ ականջները, դիւանագիտական դիմունների հիմքը»¹: Այս ամենը լավ է երևում դարձյալ տարբեր արխիվային փաստաթղթերի մանրագնին ուսումնասիրությունից: Հետաքրքիր է նաև նշել, որ երբեմն-երբեմն նույնիսկ Նախարարների խորհրդի որոշումները բավարար չէին լինում գործին ընթացք տալու համար, և տվյալ ֆինանսական-տեխնիկական խնդրի լուծումը հաճախ շաբաթներ, նույնիսկ ամիսներ էր տևում, ինչը խիստ բացասական երևույթ էր 1918-1920 թվականների ռազմաքաղաքական իրավիճակում: Եվ, այնուամենայնիվ, ֆինանսական միջոցները դժվարությամբ հատկացվում էին: Այսպես, 1919 թ. օգոստոսի 25-ին, ՀՀ Նախարարների խորհուրդը լսում է Կարսի նահանգապետի գեկուցումը հակահետախուզության համար ամսական 40 հազար ռուբլի հատկացնելու մասին հարցը: Նախարարների խորհրդի նիստը որոշում է Կարսի նահանգապետին տրամադրել 5 միլիոնանոց ֆոնդից՝ ամսական 40.000 ռ.²: Ձինվորական նախարարության ղեկավարությունը ի դեմս գեներալ-լեյտենանտ Յ. Հախվերդյանի, Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչին ուղղված 1920 թ. մայիսի 10-ի գրությունում (№ 7988) խնդրում էր Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Դեվոյանցի տրամադրության տակ բաց թողնել 657 հազար ռուբլի գումար շեշտելով, որ այդ գումարը ծայրահեղ անհրաժեշտություն է³: Նշված գրության վրա զինվորական նախարարը մակագրություն էր արել՝ խնդրելով արագացնել խնդրի լուծումը համապատասխան վարկի հաշվին (№ 7629/ 2634)⁴: Ի պատասխան Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը մայիսի 17-ին զինվորական նախարարին հասցեագրված գրության մեջ (№ 2961) հայտնում է, որ հետախուզության համար 657 հազար ռուբլի գումարը հարկավոր է դուրս գրել զինվորական նախարարության արտակարգ և չնախատեսված կարիքների համար նախատեսված վարկից՝ ավելացնելով նաև, որ զինվորական նախարարության հին վարկից դեռևս մնում է մեկ միլիոնը, և բացի այդ առաջարկ է մտցնում ևս 5 միլիոն ռուբլու վարկ ստանալու մասին⁵: Այս գրության վրա Գլխավոր շտաբում մակագրություն է արվում՝ խնդրանքով պարզաբանել 5 միլիոն վարկի հարցը (№ 7772, 18 մայիսի, 1920 թ.): Փոխանակ օպերատիվ կերպով լուծելու բաց թողնված գումարների առաջման հարցը և հարգելու Նախարարների խորհրդի մայիսի 8-ի որոշումը, գործերի կառավարիչը (Գ. Խոջամիրյան) շարունակում է գրություններ ուղարկել զինվորական նախարարությանը (№ 2643) իբր թե բաց թողնված գումարները ստանալու մասին, սակայն արված մակագրություններից մեկը վկայում է, որ դեռևս մայիսի 17-19-ին Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետ կապիտան Դեվոյանցը երևանի գանձապետարանից չէր ստացել հատկացված գումարը (№ 3585)⁶, ինչը եսպես

¹ Տիգրան Դեվոյանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք», 1945, № 2(247), մարտ-ապրիլ, էջ 84-85:

² Տես ՀԱԱ, ֆ. 71- 202, ց. 1, գ. 42, մաս II, ք. 94:

³ Նույն տեղում, գ. 118^ա(146), ք. 33:

⁴ Նույն տեղում, ք. 34:

⁵ Նույն տեղում, ք. 35-36:

⁶ Նույն տեղում, ք. 30:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 71-199, ց. 1, գ. 118^ա (146), ք. 20:

² Նույն տեղում, գ. 112 (126), ք. 12:

դժվարացնում էր ՀՀ հետախուզության և հակահետախուզության մարմինների գործունեությունը՝ նվազեցնելով կատարվող աշխատանքների արդյունավետության աստիճանը:

1920 թ. մայիսի 21-ին (№ 8814) գեներալ-լեյտենանտ Հախվերդյանը զինվորական նախարարության անունից միջնորդում է Նախարարների խորհրդի առաջ արտակարգ միջոցների հաշվին բաց թողնել զորքերի հրամանատարի շտաբի հունիս ամսվա հետախուզական և հակահետախուզական կարիքների համար 657 հազար ռուբլի՝ ներկայացրած նախահաշվի համաձայն, որը գտնվում է Նախարարների խորհրդի գործերում: Այդ դիմումագրի մասին հունիսի 1-ին համապատասխան հարցում է արվում Ֆինանսների նախարարությանը¹: Դժվարությունները շարունակվում են: Հետախուզության և հակահետախուզության կարիքների համար ամենամյա գումարների հատկացումը դժվարությամբ էր կատարվում՝ չնայած թվում էր, թե հանրապետության վիճակը ընդհանուր առմամբ կայունացել է և կարելի է լավ ակնկալիքներ ունենալ: 1920 թ. հունիսի 28-ին (№ 10643) Գլխավոր շտաբից գնդապետ Բ. Բաղդասարովը Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչին ուղղված գրությունում խնդրում էր (զինվորական նախարարին զեկուցելու համար) հայտնել, թե ինչ կարգադրություն է արվել զինվորական նախարարի մայիսի 19-ի զեկուցման հետ կապված (№ Po 437)՝ հետախուզության և հակահետախուզության կարիքների համար հունիս ամսվա 657 հազար ռուբլին հատկացնելու ուղղությամբ²: Սակայն փոխանակ հարցին լուծում տալու, Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը, իրեն երևակայելով ոչ թե սովորական կարգադրիչի դերում, այլ համարյա թե որպես վարչապետ, իր սեփական բյուրոկրատական սարդոստայն է հյուսում, խրատ կարողալով զինվորական նախարարության գլխին: 1920 թ. հուլիսի 5-ի գրությամբ (№ 5323) պատասխանելով Գլխավոր շտաբի գրությանը (№ 10643/ 3552) նա հաղորդում էր, որ կառավարության արտակարգ ֆոնդը չի կարող ծառայել որպես մշտական վարկավորման աղբյուր հետախուզության և հակահետախուզության համար, եթե նույնիսկ նախկինում տրվել են այդ գումարները նշված ֆոնդից: Նշում էր, որ հատուկ վարկի բացման համար զինվորական նախարարությունը պետք է ժամանակին մտահոգվեր, որ դեռևս կառավարությանը չեն ներկայացվել հաշվետվություններ ստացված գումարների և դրանց ծախսման մասին: Այդ առումով զեկուցագրի ավարտամասում կառավարիչը նպատակահարմար էր գտնում, որ ներկայացվի հատուկ նախագիծ համապատասխան վարկի բացման և կարգադրություն ծախսված գումարների հաշվետվության մասին³: 1920 թ. հուլիսի 8-ին Գլխավոր շտաբի անունից գնդապետ Բաղդասարովը պատասխանում է վերը նշված հարցապնդմանը (№ 11179): Նա պարզաբանում էր, որ 1920 թ. հունիս ամսվա հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունների կարիքների համար գումարների հարցը հարուցվել է այն բանի հիման վրա, որ Նախարարների խորհուրդը հենվելով զինվորական նախարարի մայիսի 4-ի (1920 թ., № Po 354) զեկուցագրի վրա, անհրաժեշտ է գտել բաց թողնել պահանջվող գումարները ապրիլ և մայիս ամիսների համար՝ հենց արտակարգ ֆոնդից, իսկ հունիս ամսվա համար միջնորդություն է ներկայացրել, սակայն հաշվետվության հարցում իրենք ուշացել են, քանի որ դեռևս բաց թողնված

գումարները ամբողջությամբ չեն ծախսել¹: Ահա այսպես էին ստանում ՀՀ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունները իրենց անհրաժեշտ սուղ միջոցները: 1920 թ. հուլիսի 12-ին Նախարարների խորհրդին է ներկայացվում Ձինվորական նախարարության նախագծի օրինագիծը սպարապետի շտաբի հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. հունիս-հուլիս ամիսների կարիքները բավարարելու համար 1.314.000 ռուբլի վարկ բացելու մասին: Քննարկելով սույն նախագիծը՝ Նախարարների խորհուրդը հանձնարարում է Ձինվորական նախարարությանը նշված գումարը տալ իր հատուկ վարկերից²: Հենց նման ձևերով էր Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը իր չափազանց համեստ միջոցներից գումարներ հատկացնում այս կարևոր գործի համար, առանց որի անհնարին է պատկերացնել ցանկացած պետության գոյությունն առհասարակ: Հարկ է ասել, որ այդ գումարները կարելի էր բազմապատկել, եթե չլիներ ներքին անարխիան, մահմեդական ընդվզումները և այսպես կոչված մաուզերիստական «խումբերի» կամայականությունները, չինովնիկների բյուրոկրատիան, միլիցիայի և այլ օղակների բացահայտ կողոպուտի միանգամայն անթույլատրելի գործելակերպը:

Արդարև, հարկ է ընդգծել, որ հետախուզության կազմակերպումը ընթանում էր ունեց վերը նշված և այլ անհաղթահարելի դժվարություններով, երբեմն էլ ուղղակի անտեղի քաբշուկով: Այդ մասին տեղեկանում ենք Նախարարների խորհրդին ներկայացված 1920 թ. հունվարի 21-ի զեկուցագրից (№ 324), որի հեղինակը դատելով փաստաթղթի ուսումնասիրությունից, հավանաբար հենց ինքը՝ մինիստր-նախագահն էր: Այդ զեկուցագրում նշվում էր, որ 1919 թ. մայիսից Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից գործող զինվորական ներկայացուցչի վարչությունը տնօրինելով ռազմական բոլոր գործերի ղեկավարությունը, ինչպես նաև դաշնակից երկրների հետ հարաբերությունները և ռազմական առնչությունները՝ միաժամանակ իրականացնում էր հետախուզություն և Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարությանը տեղեկատվություն ներկայացնում Վրաստանի, Ադրբեջանի և Կամավորական բանակի կողմից ձեռնարկվող միջոցառումների մասին: Ձեկուցագրում նշվում էր, որ ըստ դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավար Լևոն Եվանգուլյանի մտահոգման գեներալ Դորդանյանի նախագիծը ենթադրում էր այդ կառույցի լրիվ ինքնուրույն գործունեություն պրոֆեսիոնալ հարցերում, սակայն պարտավորվելով համաձայնեցված գործել դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարի հետ՝ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի համաձայնությամբ: Ձեկուցագրում նշվում էր, որ այդ նախագիծը լրիվ հավանության է արժանացել ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. ապրիլի 8-ի նիստում, միաժամանակ ընդգծվում էր, որ Արտաքին գործերի նախարարությանն էլ հանձնարարվել է իր նախահաշվի մեջ մտցնել 9 ամսվա գումարը՝ 90 հազար ռուբլի գրասենյակային և այլ ծախսերի համար³:

Կազմակերպական-ֆինանսական փնտրտուքները շարունակվում էին և արդեն 1920 թ. մարտի 17-ին արտաքին գործերի նախարար Ալ. Խատիսյանը կառավարությանը ներկայացնում է (№ 767) հանրապետության Տփղիսի (Թիֆլիս) և Բաթումի զինվորական ներկայացուցչությունների 1919 թ. հուլիս-դեկտեմբեր ամիսներին կա-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, թ. 126:

³ Նույն տեղում, թ. 126, 140:

¹ Նույն տեղում, թ. 154:

² Տես նույն տեղում, գ. 146^ա(149), թ. 159, 172:

³ Տես նույն տեղում, ֆ. Պ-199, ց. 1, գ. 118, թ. 58; գ. 112, մաս I, թ. 17; գ. 96, թ. 62:

տարած ծախսերի հաշիվները (№ 1604 գրությունը) և հայտնում, որ ծախսերը ծածկելու համար նախարարությունը չունի համապատասխան վարկ, հետևաբար ինքը խնդրում է Նախարարների խորհրդի համապատասխան որոշումը ծախսված գումարները վերադարձնելու մասին¹:

Հարկ է ասել, որ Թիֆլիսում Հայաստանի գինվորական վարչության դժվարությունների մասին գեներալ-մայոր Քիշմիշյանը բազմիցս զեկուցել է թե դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարին, թե Հայաստանի քաղաքական ղեկավար շրջաններին՝ ակնկալելով հոգատար և օպերատիվ մոտեցում այս բնագավառի նկատմամբ, և հաճախ մանրամասն պարզաբանումներ տալով այն մասին, որ գինվորական վարչության գործընթացների խելամիտ կազմակերպումից և տեխնիկաֆինանսական հարցերի լուծումից է մեծապես կախված հայկական հետախուզության օգտաշատ գործունեությունը, տարվող աշխատանքների արդյունավետությունը Թիֆլիսում, հետևաբար նաև տարածաշրջանային հիմնախնդիրները Հայաստանի օգտին լուծելը: Այսպես, գեներալ-մայոր Քիշմիշյանը 1920 թ. մայիսի 10-ի (№ 645) զեկուցագրում՝ ուղղված Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարին, նշելով, որ իր կողմից ղեկավարվող վարչությունը գործում է 1919 թ. ապրիլից սկսած, և այդ կապակցությամբ ինքը խնդրել է նախահաշվի մեջ մտցնել գինվորական ներկայացուցչության կարիքների համար անհրաժեշտ 90 հազար ռուբլի գումարը: Գեներալ-մայորը խոստովանում է, որ դեռևս հունվար ամսին Արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղար Յ. Տեր-Հակոբյանը առաջարկել է Արտաքին գործերի նախարարություն ներկայացնել կատարված ծախսերի մասին հաշիվները և հենվելով այդ ժամանակ տվյալ նախարարությունը գլխավորած Ալ.Խատիսյանի թույլտվության վրա՝ Նախարարների խորհուրդ ներկայացնելու առաջարկ՝ նշված գումարները կառավարության 10-միլիոնանոց ֆոնդից ստանալու համար, սակայն մինչև սույն զեկուցագրի պահը այդ գումարները չեն փոխանցվել, ծայրահեղ ծանր վիճակի մեջ է դրվել իր կողմից ղեկավարվող վարչության աշխատանքները: Իր կողմից ղեկավարվող վարչության 10-ամսյա գործունեության ընթացքում պետական գանձարանից ոչ մի կոպեկ չի ստացվել (և դա այն ժամանակ, երբ Հայաստանում գանազան կասկածելի նպատակներով էական գումարներ էին ծախսվում-վ. վ.): 1919 թ. հոկտեմբեր ամսին իրեն հաջողվել է գինվորական շտաբից փոխարինաբար վերցնել 50 հազար ռուբլի, իսկ 1920 թ. հունվար-ապրիլ ամիսների համար գինվորական նախարարությունը թույլատրել է իրեն ստանալ 60 հազար ռուբլի իր բարեկամ Կոստանդնուպոլսի և Եգիպտոսի հարուստ հայերի կողմից հայկական բանակի օգտին հանգանակված 120 հազար ռուբլի գումարից: Միաժամանակ շեշտում էր, որ իրեն վստահված վարչությունը շարունակում է գոյատևել պատահական մուտքերով, օգտագործել սեփական խնայողությունները՝ շուրջ 40 հազար ռուբլի: Նույն զեկուցագրում նա արդարացիորեն դժգոհում էր, որ գինվորական վարչության հաստիքակազմը դեռևս չի հաստատվել գինվորական ու արտաքին գործերի նախարարությունների միջև ընթացող վիճաբանության պատճառով, թե նախարարության նախահաշվի մեջ պետք է մտնեն նշված ծախսերը 15 հազար ռուբլի չափով, որը նախատեսված էր շենքի վարձակալության, տաքացման, լուսավորության, հեռախոսային, գրասենյակային և այլ ծախսերի համար, ինչպես

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 112 (126), ք. 19:

նաև ազատ-վարձու ծառայողներին պահելու, քաղաքում երթևեկելու, նամակներ երևան ուղարկելու, հիվանդությունների, չնախատեսված ծախսերի համար: Գեներալ-մայոր Քիշմիշյանը աջակցություն էր խնդրում դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարությունից¹: Բնականաբար, վերջինս էլ, իր հերթին, դիմում է երկրի ղեկավարությանը: Երևանում տեղյակ էին գործերի վիճակին, և վեհերոտ փորձեր արվեցին շտկելու իրավիճակը: Այդ մասին տեղեկանում ենք արտաքին գործերի նախարարի 1920 թ. մայիսի 13-ի գրությունից՝ հասցեագրված Նախարարների խորհրդին, որում վերջինիս քննությանն էր ներկայացվում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչի մայիսի 13-ի գրությունը (№ 1786) և դրան կից գինվորական նախարարի համապատասխան գրության պատճենը (№ 645)²: Թիֆլիսի ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավար Տիգրան Բեկզադյանը 1920 թ. մայիսի 13-ի գրությունում՝ ուղղված արտաքին գործերի նախարարին (№ 1786), վկայակոչելով գեներալ-մայոր Քիշմիշյանի մայիսի 10-ի գրության մասին, շեշտում էր, որ այդ կապակցությամբ ինքն իրեն թույլ է տալիս կարծիք արտահայտելու, որ կամ պետք է լուծարել գինվորական ներկայացուցչությունը Թիֆլիսում՝ կարևոր չհամարելով այդ հիմնարկության գոյությունը, որի վերաբերյալ պառլամենտը չի ընդունել և հաստատել համապատասխան նախահաշիվ, կամ էլ, նկատի ունենալով դրա պահպանման նպատակահարմարությունը, կառավարությունը հոգում է նրա գոյության հարցը: Եզրակացության մեջ Տ. Բեկզադյանը խնդրում էր շտապ փոխանցել այդ հիմնարկությանը հասանելիք գումարները³: 1920 թ. մայիսի 22-ին սույն գրության վրա արվում է արտաքին գործերի նախարարի համապատասխան մակագրությունը՝ նշելով Նախարարների խորհրդին այն ներկայացնելու անհրաժեշտությունը:

Այնուամենայնիվ, որոշ քայլեր արվեցին ստեղծված փակուղուց դուրս գալու համար: 1920 թ. մայիսի 19-ի Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչի գրությունից (№ 313) տեղեկանում ենք, որ Նախարարների խորհուրդը, մայիսի 18-ին որոշեց այդ հարցը լուծել գինվորական և արտաքին գործերի նախարարների փոխադարձ համաձայնությամբ: Այդ մասին Գլխավոր շտաբին տեղեկացվում է մայիսի 21-ին (№ 7955 գրություն), վերջինս էլ, իր հերթին, գինվորական նախարարին: Փաստաթղթի վրա կա համապատասխան մակագրություն⁴: Այդ կապակցությամբ օրինագծում նշվում է Թիֆլիսի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից գինվորական ներկայացուցչության 1919 թ. ապրիլի 1-ից մինչև տարվա վերջը, 1920 թ. հունվարի 1-ից մինչև հուլիսի 1-ը կատարած ծախսերը ծածկելու համար 180 հազար ռուբլի բաց թողնելու մասին: Օրինագծի տակ ստորագրել են մինիստր-նախագահը և գինվորական նախարարը⁵: Կարծես թե հարցը թեկուզև մեծ դժվարությամբ լուծվեց, և գեներալ Քիշմիշյանը կարող էր մի փոքր շունչ քաշել դժվարություններից: 1920 թ. հունիսի 9-ին դիմելով Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչին (№ 1966) և տեղեկացնելով, որ ինքը Գլխավոր շտաբի պետից ստացված հեռագրի միջոցով իմացել է Նախարարների խորհրդի որոշման մասին, խնդրում է չմերժել նշված գումարը իր անունով Թիֆլիս փոխանցելու համար⁶:

¹ Նույն տեղում, ք. 14:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ք. 15:

⁴ Նույն տեղում, ք. 18:

⁵ Նույն տեղում, ք. 17:

⁶ Նույն տեղում, գ. 118^ա (146), ք. 60:

Հետախուզության աշխատանքների կազմակերպման տեսանկյունից առավել մեծ ֆինանսական բարդություններ առաջացան Կ.Պոլսում, որտեղ ավելի մեծ գումարներ էին անհրաժեշտ Տ.Դեվոյանցի կոստանդնուպոլսյան խմբի գործունեության համար: Ինչպես պարզվում է, գեներալ Գ. Գ.Ղորղանյանին (Ղորղանով, Կորգանով) Փարիզ ուղարկած Տ.Դեվոյանցի 1919 թ. հոկտեմբերի 25-ի զեկուցագրից (№ 44), Կոստանդնուպոլսում հետախուզական աշխատանքները կազմակերպելու համար նրան վարկավորել էին սկզբում ամիսը 30.000 ռ., իսկ հետո՝ 50.000 ռ. կովկասյան բռներով: Հետախուզական գործունեության կազմակերպման համար Տ. Դեվոյանցը ավանս է ստանում մինչև 1919 թ. հոկտեմբերի 1-ը: Նա նշում էր, որ նկատի ունենալով թանկությունը՝ աշխատանքներն ավելի լայն թափով ծավալելու համար զնդապետ Շնեուրն իրեն խոստացել էր բյուջեն մեծացնել մինչև ամիսը 500 լիրա (50.000 ռ.) և ուղարկել 2-3 ամսվա համար ավանս: 1919 թ. սեպտեմբերի 9-ի նամակում Ա. Շնեուրը հայտնում էր Տ.Դեվոյանցին, որ կուղարկի 100.000 ռ. հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսների ծախսերի համար (մոտ 1000 լիրա)¹: Սակայն դա տեղի չի ունենում, գումարի առաքումը ձգձգվում է, իսկ Տ.Դեվոյանցն օգտագործելով իր բազմաթիվ կապերը խրվում է պարտքերի մեջ (Դեվոյանցն ուներ 470 լիրա պարտք)²:

Ղորղանյանին ուղարկված 1919 թ. հոկտեմբերի 25-ի զեկուցագրում Դեվոյանցը գրում էր, որ իր փողերը վերջացել են, այլևս ոչ մի տեղից ինքը չի կարող պարտք վերցնել, և ստեղծված իրավիճակում ստիպված է հրաժարվել վարձված կոնսպիրատիվ բնակարանից ետ կանչելով անհրաժեշտ մարդուն, ավելացնելով, որ Անգորայում և այլ քաղաքներում գտնվող իր գործակալներին չի կարող վճարել³: Նա Ղորղանյանից խորհուրդ էր խնդրում, թե այսուհետև ինչպես վարվի: Նույն խնդրով բազմիցս դիմել է Երևան, սակայն ոչ մի պատասխան չի ստացել: Այդ իրավիճակում այլևս չի կարող ապրել Կ.Պոլսում⁴, մնում է թողնել գործերը և փախչել Սևաստոպոլ՝ հարազատների մոտ⁵: Դեվոյանցը ափսոսանք էր հայտնում, որ հենց այս պահին ինքը կարողացել է հրաշալի «փոխհարաբերություններ» հաստատել ռազմական նախարարության որոշ օղակների (բնականաբար՝ Թուրքիայի -Վ.Վ.) հետ և հնարավորություն ունի մշտապես ստանալ հայերին վերաբերող գաղտնագրված հեռագրեր: Այդ ամենի համար (ապրելու հետ միասին) անհրաժեշտ էր ընդամենը ամիսը 500 լիրա (4500[0] ռ.)⁶:

Դեվոյանցը Ղորղանյանին հայտնում էր, որ Երևանը ի վիճակի չէ ամիսը 500 լիրա ուղարկել: ՀՀ հետախուզության կարիքների համար ամիսը բաց էր թողնվում 189.400 ռուբլի, որ Հայաստանին հարևան պետություններում ևս իրենք ունեն կազմակերպություններ, գումարած դրան հակահետախուզությունը ՀՀ տարածքում, սակայն ստեղծված իրավիճակում կարևոր է համարում աշխատանքները շարունակել Կ. Պոլսում՝ թեկուզև ամիսը 400 լիրա աշխատավարձով, ինքն իրեն մի քիչ նեղություն տալուց չի հրաժարվի: Միաժամանակ Դեվոյանցը գրում էր, որ աշխատանքի բնույթով իրեն անհրաժեշտ է ունենալ նաև համապատասխան հագուստ, քանզի

ինքը համազգեստով է ման գալիս¹: 1919 թ. նոյեմբերի 7-ին գեներալ Ղորղանյանին ուղղված զեկուցագրում Դեվոյանցը նշում էր, որ ինքը արդեն 105 նամակ է ուղարկել Երևան ստանալով ընդամենը 3-ը (սեպտեմբերի 3-ին, 20-ին և 26-ին), որոնցից առաջինին զնդապետ Շնեուրը պատասխանել էր, որ կուղարկի 100.000 ռ., իսկ վերջին երկու նամակում հայտնում է, որ կուղարկի 150.000 ռ. ու շատ բարձր է գնահատում նրա աշխատանքը²:

Հարկ է, սակայն, նորից հատուկ ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ հետախուզությունը և հակահետախուզությունը հաղթահարում էին սոսկալի ֆինանսա-տնտեսական և կադրային դժվարություններ: Եվ, այնուամենայնիվ, երիտասարդ հանրապետությունը իր ֆինանսական սուղ միջոցներից որոշ գումարներ էր հատկացնում, իսկ ուժային գերատեսչությունները՝ ռազմական և ներքին գործերի նախարարությունները, ժամանակ առ ժամանակ օժանդակում էին նրանց: Այդ մասին են վկայում ստորև բերված արխիվային կարևոր փաստաթղթերը, որոնք զգալի արժեք են ներկայացնում: Այսպես, Գլխավոր շտաբի պետին ուղղված զեկուցագրում Գլխավոր շտաբի բաժնի պետ փոխզնդապետ Շնեուրը 1919 թ. հունիսի 8-ին հայտնում է, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն Կարսի քաղաքացիական նահանգապետն իր տրամադրության տակ ունի 250 թուրքական ոսկյա լիրա, որ բռնագրավել են գերված ասկյարներից: Այնուհետև խնդրում է միջնորդել այդ լիրաները իրեն վստահված բաժնի տնօրինությանը հանձնելու³: Թե ինչքան դժվար էր այդ խնդիրը լուծել, երևում է հետագա զեկուցագրերից: Ակնհայտ է դառնում բյուրոկրատական քաշքշուկների հաղթահարման ողջ պատկերը: Իր հերթին, Գլխավոր շտաբի պետ Ջինկևիչը դիմում է զինվորական նախարարին (1919 թ. հունիսի 28): Նա հայտնում է, որ ինքը միջնորդում է Ներքին գործերի նախարարին պատշաճ ձևով Կարսի նահանգապետին կարգադրություն անելու՝ նշված փողերը Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնին փոխանցելու⁴: Հատուկ ծառայության սպաները առհասարակ գումարները և այդ մասին փոխանցումների տվյալները ճշտապահորեն գրանցում էին, և դա ծածուկ չէր արվում:

Փաստաթղթերից միանգամայն ակնհայտ է, թե ինչպիսի դժվարություններ էին ստիպված լինում հաղթահարել Հայաստանի հատուկ ծառայությունները՝ իրականացնելով հետախուզական անհրաժեշտ աշխատանքները Թուրքիայի՝ Հայաստանին հարող տարածքներում և այլուր: Վերջապես, մի արխիվային փաստաթուղթ ևս, որն ավարտուն կդարձնի վերը բերված միտքը: Այսպես, ֆինանսների նախարարին ուղղված 1919 թ. սեպտեմբերի 13-ի գրությունում Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետ զնդապետ Շնեուրը և նրա օգնական, ծովակալության գծով պորուչիկ Խան-Կոտուրսկին հայտնում են, որ Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնից արտասահմանյան դրամների խիստ կարիք է զգում, առանց որի անհնար է աշխատել: Վերջիններս խնդրում էին հայտնել, թե չկա՞ արդյոք հնարավորություն իրենց համար որոշ գումար փոխանակել թուրքական լիրաների և ֆրանսիական ֆրանկների՝ Պողոս Նուբար փաշայի կողմից ուղարկված գումարների հաշվին, որոնք հնարավոր է, որ կան նախարարության տրամադրության տակ⁵: Առհասարակ, Հայաս-

¹ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, Ֆ. Պ- 202, ց. 1, գ. 37, թ. 58:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, թ. 116:

տանի հատուկ ծառայությունները տարադրամի (վալյուտայի) խիստ կարիք էին զգում¹:

Քանի որ ֆինանսական միջոցները կարևոր էին և առանց դրանց հնարավոր չէր կազմակերպել ՀՀ հետախուզության գործունեությունը, ապա կարելի է փորձել ընթացել այն ուշադրությունը, որ ցուցաբերվում էր ամեն մի կոպեկի համար: Առավել ևս, պատասխանատվության էին ենթարկվում բոլորը, անգամ նրանք, ովքեր նախկինում աչքի էին ընկել իրենց անբասիր ծառայություններով: Դրա մասին է վկայում Հայաստանի Ձինվորական դատարանի Երևանյան տեղամասի գծով զինվորական քննիչի դիմումագիրը արտաքին գործերի նախարարին (այն ստացվել է 1919 թ. դեկտեմբերի 27-ին, № 7166), որում խնդրվում էր տեղեկացնել Ռուսաստանի հարավում զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի ներկայացուցչին (գնդապետ Ջինկևիչին - Վ. Վ.), որպեսզի կապիտան Շունովը (Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի ընդհանուր բաժնի նախկին պետերից մեկը) 1920 թ. հունվարի 2-ին ներկայանա քննիչին՝ հարցաքննության համար որպես վկա կապված Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքից ոսկե լիրաների գողության հետ:

Հայկական հետախուզական ծառայության կադրային-ֆինանսական հիմնախնդիրների քննության առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև ՀՀ Ձինվորական նախարարության, բարձրագույն սպայակազմի, այլևայլ տնտեսական-քաղաքական մարմինների գործունեության արդյունքում ստեղծված մի շարք փաստաթղթեր (զեկուցագրեր, նամակներ, ծանուցագրեր և այլն), որոնք առնչվում են հայկական հետախուզական ծառայության ֆինանսական-տնտեսական և կադրային հիմնախնդիրների հետ: Սույն հոդվածի նպատակն է մասամբ լրացնել հայ պատմագիտության մեջ գոյություն ունեցող զգալի բացը՝ ակնկալելով հայկական հետախուզության պատմության ստվերոտ կողմերի հետագա համակողմանի և ամբողջական պարզաբանումը: Փաստաթղթերը միաժամանակ վկայում են, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետությանը, պետական իշխանությանը և անվտանգության մարմիններին ամեն ինչ չէ, որ հաջողվել է: Մենք փորձում ենք ցույց տալ, որ Հայաստանի Հանրապետությունը որպես կայացման ձգտող պետություն այդ ժամը տարիներին անգամ զգալի ջանքեր է գործադրել ունենալու ամեն մի պետության համար «աչքի ու ականջի» դեր կատարող այդ մարմինները՝ հետախուզական ծառայությունները: Ստորև բերվող փաստաթղթերը հնարավորություն են տալիս գոնե մասամբ պատկերացնել ՀՀ-ի հետախուզական բաժանմունքի գործունեությունը 1918-1920 թթ., որոնք, կարծում ենք, կհետաքրքրեն գիտական-մտավորական շրջանակներին:

№ 1

20 մայիսի, 1920 թ.

**Հաստատել, 26 մայիսի. Ձեկուցում ՀՀ Մինիստրների խորհրդին
Հայաստանի Հանրապետության ռազմական
Նախարարության Գլխավոր շտաբ
Դիվան, 8404**

Մինիստրների խորհուրդն իր 1919 թ. ապրիլի 8-ի նիստում որոշել էր հիմնել Վրաստանում զինվորական ներկայացուցչություն՝ դիվանագիտական միսիային կից և այդ նպատակի համար հանձնարարել էր Արտաքին գործոց Մինիստրության 1919 թ. նախահաշվի մեջ մտցնել 90.000 ռ., այդ ներկայացուցչության 1919 թ. ապրիլի 1-ից մինչև տարվա վերջ, այն է՝ 9 ամսվա ընթացքում լինելիք դիվանի և այլ ծախսերը հոգալու համար: Այդ գումարը մինչև ներկա ժամանակ բաց չի թողնված և զինվորական ներկայացուցչությունը այդ ծախսերը կատարել է այն ավանսներից, որ Գլխավոր շտաբը փոխարինաբար բաց էր թողնում: Չստանալով այս մի տարվա ընթացքում արտաքին գործոց մինիստրությունից որևէ միջոցներ այդ հիմնարկության ծախսերը հոգալու, զինվորական ներկայացուցչությունը ներկա ժամանակ գոյություն ունի միմիայն շնորհիվ այն գումարների, որ Գլխավոր շտաբը տալիս է փոխարինաբար այդ ներկայացուցչությանը յուր ազատ գումարներից:

Գլխավոր շտաբի ունեցած տեղեկությունների համաձայն Արտաքին գործոց մինիստրությունը այդ 90.000 ռ. չի մտցրել 1919 թ. նախահաշվի մեջ և շնորհիվ դորա այդ գումարի հատկացումը մինչև այսօր հետաձգվում է:

Ընդամին անհրաժեշտ են համարում հայտնել, որ ի նկատի ունենալով ընդհանուր բանկությունը և վերոհիշյալ ներկայացուցչության գործունեության լայնացումը ամսեկան 10.000ռ. անբավարար է, ուստի խնդրում են.

1. Հատկացնել 90.000 ռ. Ձինվորական ներկայացուցչի 1919 թ. ծախսերի համար,
2. Ավելացնել ամենամսյա Դիվանի և այլ ծախսերն հոգալու համար բաց թողնվելիք գումարը մինչև 15.000 ռ.՝ սկսած 1920 թ. հունվարի 1-ից,
3. Նույն ներկայացուցչության 1920 թ. հունվարի 1-ից մինչև հուլիսի 1-ը կատարած ծախսերը ծածկելու համար հատկացնել 90.000 ռ., այն է՝ ամսական 15.000 ռ.:

**Ի. տ . ռազմական նախարարի գեներալ-լեյտենանտ Հախվերդյան
Գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Բաղդասարյան
ՀԱԱ, Ֆ.Պ -199, ց. 1, գ.112, թ.12: Պատճեն: Մեքենագիր:**

№ 2

Начальнику Генерального штаба

Рапорт

Начальник Разведывательного
отделения Генерального штаба
Военного Министерства
“8” июня 1919 г.
№ Р 0238 г. Эриван

По имеющимся у меня сведениям в распоряжении Карсского Гражданского Губернатора имеются 250 золотых турецких лир, отобранных им у пленных аскеров.
В виду крайней необходимости в лирах для раз-

¹ Նույն տեղում, թ. 100, թ. 37:

ведывательных целей и крайне малого их нахождения на рынке, прошу Вашего ходатайства о передаче этих лир во вверенное мне отделение. При чем присовокупляю, что курс лиры во время их отобрания у аскеров был 350 р., по каковой расценке эти лиры внесены в журнал.

Начальник Генерального Штаба, подполковник Шнеур: помощник поручик Арутюнянц.

ՀԱՍ, Ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 37, ք. 58: Պատճեն: Սերբնագիր:

№ 3

Военному Министру

В виду безусловной необходимости золотых лир для Разведывательного отделения Генерального штаба, прошу Вашего ходатайства перед г. Министром Внутренних Дел для надлежащего распоряжения Карсскому Губернатору о передаче названных денег по курсу Разведывательному отделению Генерального штаба.

Начальник Генерального Штаба Военного Министерства Генерального Штаба полковник Зинкевич: Начальник Разведывательного Отделения Генерального Штаба подполковник Шнеур.

«28» июня 1919 г. № 100239, г., Эриван

Փափառթրթի վրա կա հետևյալ մակագրությունը. Просить Министра внутр. дел. ген. м. Араратова

ՀԱՍ, Ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 37, ք. 85: հակադարձ երեսը: Պատճեն: Սերբնագիր:

№ 4

Господину Министру Внутренних дел

**Военный Министрь
Республики Армения**

№ P 0252

3 июля 1919 г., г. Эривань

vx 57/5

В виду крайней необходимости в турецких деньгах убедительно ходатайствую сделать распоряжение Карсскому Гражданскому Губернатору о передаче означенных в прилагаемой переписке турецких лир по курсу, разведывательному отделению Генерального Штаба.

Генерал-майор Араратов

Начальник Генерального Штаба

Военного Министерства Генерального Штаба полковник Зинкевич

Սույն փափառթրթի վրա կա մակագրություն, այն է. деньги находятся в расп.

мин. финансов. 5/VII ներքևում՝ ներքին գործերի մինիստրի ստորագրությունն է.

ՀԱՍ, Ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 37, ք. 57 հակադարձ երեսը: Պատճեն: Սերբնագիր:

**№ 5
В Генеральный штаб**

5/VII. № 8008

С возвращением настоящей переписки г. Военному Министру, сообщаю, что указанные здесь деньги находятся в распоряжении Министра Финансов.

июля 5 дня 1919 г. гор. Эриван, И.д. Министра Внутренних дел А. Манасян

Փափառթրթի վրա կան 2 մակագրություններ, որոնցից մեկը մենք վերձանցիմք, ինչը և ներկայացնում ենք. Просить Министра Финансов.

шт.-к Девоянц

Генерального Штаба Военного Министерства. 5 июля 1919 г. Вх. № 2053

ՀԱՍ, Ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 37, ք. 57: Պատճեն: Սերբնագիր:

№ 6

Դիվան ֆինանսների նախարարության բաժ.

9 июля 1919 г.

№ 2193 / 1599

г. Министру финансов

**Начальник
Генерального Штаба
Военного Министерства
8 июля 1919 г. № RO
0280 г. Эриван**

Прошу сделать зависящее распоряжение о передаче по курсу упомянутых в переписке прилагаемой при сем, турецких лир Разведывательному отделению Генерального штаба.

Генерального Штаба полковник Зинкевич

И.д. Началника Отделения штабс-капитан Девоянц

Սույն փափառթրթի վրա կա հետևյալ մակագրությունը. Сообщить М-ву финансов, что золотые лиры крайне необходимы разведывательному отряду можно снабдить упомянутыми лирами, курс коих достигает до ста рублей. Одновременно просить М-ра внутр. дел о передаче отобранных золотых лир в Карсское к-во в распоряжение. Зинкевич 9/VII.

ՀԱՍ, Ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 37, ք. 56: Պատճեն: Սերբնագիր:

№ 7

секретно

**Начальник Разведывательного отделения
Генерального штаба
Военного Министерства
«13» сентября 1919 г.
№ РО 500 г. Эриван**

**Министру финансов
15 сентября 1919 г.**

2663/2308

Разведывательное отделение Генерального штаба, терпя большую нужду в иностранных деньгах, без коих совершенно невозможно работать, просить сообщить не имеется ли возможности обменять ему некоторую сумму в турецких лирах и французских франках (из сумм, высланных НУБАР нашей), которые, вероятно, имеются в распоряжение министерства, и по какому курсу может быть произведен обмен.

Генерального штаба, полковник Шнеур
Помощник, поручик по Адмиралтейству Ован Х. Котурский
Արված է մակագրություն, ըստ երևույթին, ֆինանսների մինիստրի կողմից, որը
դարձյալ քաշքշուկների առիթ էր ստեղծում, այն է. Министр.: лир и самым нужно
приобрести, подпись.

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 37, ք. 116: Պատճեն: Մեքենագիր:

№ 8

11 мая 1920 г.

Управляющему делами совета Министров

По приказанию Военного Министра прошу указаний ассигновать в распоряжение
капитана Девоянца шесть сот пятьдесят сем тысяч руб. так как означенных денег
крайняя необходимость. ВХ 7629, № 7988

начальник Генштаба полковник

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118, ք. 33: Պատճեն: Մեքենագիր:

№ 9

12 мая 1920 г. В.М.

Управляющему делами Совета Министров

В ответ послания Вашего от 11 мая за 2634
прошу ассигновать на шестьсот пятьдесят сем ты-
сяч р. Выписать на имя начальника Разведыватель-
ного отделения Штаба командующего войсками капитана Девоянца.

за Военного Министра Ахвердян

полковник Багдасарян

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 11 8ա, ք. 34: Պատճեն: Մեքենագիր:

№ 10

17 մայիսի 1920 թ. № 2643, 11 / V
Ձորական մինիստրությանը

Ի հետևումն Ձեր ամսոյս № 3541 գրության, հայտնում ենք Ձեզ, որ Ջորքերի հրա-
մանատարի շտաբի մայիս ամսվա հետախուզության և հակահետախուզության կա-
րիքների համար 657000 ռուբլի բաց թողնելու առթիվ Ձեր արած դիմումը հարգված
է Մինիստրների խորհրդի ամսոյի 8-ի նիստում:

Воен. штаб Армении, канцелария. № 2465, 11/V – 1920 г.
ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118 ա, ք. 35: Պատճեն: Մեքենագիր:

№ 11

18 мая 1920 г.

Военному Министру

17 мая. 2961. Вследствие сношения от 12-го мая с/г за № 7629 по Главному штабу
сообщаю, что 657000 руб. на разведку следует выписать из кредита Военного Министер-
ства на чрезвычайные и непредвиданные нужды, из старого кредита Военного Минис-
терства имеет еще один миллион и кроме того, сегодня посылается предложение об отк-
рытии еще 5 млн. руб.

Военный штаб Арм Управляющий делами Совета Министров

18 / V, 1920 г.. № 7772, № 2559

մակագրություն: По открытии 5 млн. кредита доложить. 21/V.

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118ա, ք. 32: Պատճեն: Մեքենագիր:

№ 12

Կառավարություն. Մինիստրների

խորհրդի գործերի կառավարիչ

ստացված է 22 մայիսի 1920 թ. № 1674

Միջնորդում են արտակարգ միջոցներից
բաց թողնել Ջորքերի հրամանատարի շտաբի
հունիս ամսվա հետախուզային և հակահե-
տախուզային կարիքների համար 657000ռ.
ներկայացված նախահաշվով, որը գտնվում է
Մինիստրների խորհրդի գործերում:

Ի. տ. Ռազմական նախարար գեներալ-լեյտենանտ

Հախվերդյան: Գլխավոր շտաբի պետ Բաղդասարյան:

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118 ա, ք. 30: Պատճեն: Մեքենագիր:

№ 13

1/VI. 1920

№ 197

Պահանջագիր՝ 657000.

1/VI 1920

№ 3585

Տալ 1920 թ. նախահաշվի հ. բանկ... առաջարկում են Երևանի
գանձարանի ցույց տված աղբյուրներից գրել ծախսի վեց հարյուր
հիսուն և յոթ հազար ռ. և տալ սույն պահանջագրի կտրոնը ներ-
կայացնող գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետ կապի-
տան Տ. Ղևոյանցին հետախուզության և հակահետախուզության կարիքների համա-
ծայն մինիստրներին խորհրդի մայիսի 8-ի որոշման:

Ст. пис. А. Азизян. 1/ VI № 3585

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118 ա, ք. 36: Պատճեն: Մեքենագիր:

№ 14

Управляющему делами Совета Министров

Начальник Военного Штаба

по канцелярии

28 июня 1920 г. № 10634

Վառաձարություն.

ստացված է

29 հունիսի, 1920 թ.

№ 2270

Для доклада Военному Министру прошу сообщить, какое последовало распоряжение по докладу от 19 мая сего года за РО 437 относительно отпуска 657 тыс. рублей на расходы по разведке и контрразведке на июнь месяц с. г.

Полковник Багдасаров

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ.118 ա, ք. 126:

Պատճեն: Սերբենագիր:

№ 15

5 июля 1920 г.

№ 5323. Эриван

Начальнику Главного штаба

На отношение № 106343 / 3552 сообщаю, что чрезвычайный фонд Правительства не может служить источником постоянных ассигнований для контрразведки. Если раньше и выдавались деньги из этого фонда, то ввиду отсутствия особого кредита, открывшем же специального кредита должно было озаботиться Военное ведомство своевременно. Кроме того, обращаю Ваше внимание на то, что до сих пор не представлены правительству отчеты на получении и израсходовании суммы. Поэтому, прошу представить особый законопроект об открытии кредита и распорядится представлением отчета в израсходованных суммах.

Управляющий делами Совета Министров

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ.118ա, ք. 140: Պատճեն: Սերբենագիր:

№ 16

8 հունիսի, 1920 թ.

№ 11179, ք. Երևան

Управляющий делами Совета Министров

Կառավարությունում ստացվել է հունիսի 9-ին

Ходатайство об ассигновании просимой суммы на июнь месяц 1920 г. из чрезвычайного фонда Со-

вета Министров было возбуждено на том основании, что Совет Министров по докладу Военного Министра от 4 мая за №Ро 354 нашел нужным отпустить просимую сумму за апрель и май месяцы именно из Чрезвычайного фонда.

Главным штабом еще 19 мая 1920 г. за № 0437 было возбуждено ходатайство об ассигнований 657000 р. на июнь месяц на разведку и контрразведку, но так как только сношением Вашим от 5 июля с.г. за № 5323 стало известно, что отпуск денег не может быть произведен из чрезвычайного фонда, то вместе с ним Военным Министерством будет возбуждено ходатайство перед Советом Министров об ассигновании потребной суммы на июнь месяц.

Что же касается вопроса о представлении Правительству отчета в полученных и израсходованных суммах, то об этом сношением моем от 2 июня за 8899 Управляющим

делами Совета Министров было поставлено в известность, что задержка в представлении отчета происходит из-за неизрасходования еще отпущенных денег.

По получении отчета от подведомственных Военному ведомству чинов и учреждений, таковой незамедлительно будет представлен Правительству.

Полковник Багдасаров

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ.118ա, ք. 154: Պատճեն: Սերբենագիր:

№ 17

Նախարարների խորհրդի նիստ № 303.

12 հունիսի 1920 թ.

Lutghն. զինվորական նախարարի օրինագիծը սպարապետի շտաբին կից հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի սույն թվի հունիս-հուլիս ամիսների կարիքների բավարարելու համար 1.314.000 վարկ բանալու մասին:

Որոշեցին. Յանձնարարել զինվորական նախարարությանը տալ իր հատուկ ֆոնդից:

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ.146 ա, ք. 159: Պատճեն: Սերբենագիր:

№ 18

Ն - 11400

№ 2506

15 հունիսի 1920 թ.

Ռազմական նախարարությանը

№ 11400 գրությունը, սպարապետի շտաբին կից հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի սույն թվի հունիս-հուլիս ամիսների կարիքների բավարարելու համար 1 314 000 ռ. վարկ բանալու մասին. Ելից № 5539: Ռազմական նախարարությունից առաջարկելով Ձեր № 11400 գրությունը, դիվանս հայտնեց, որ նախարարների խորհուրդը ս.թ. հուլիսի 12-ի նիստում որոշեց առաջարկել զինվորական նախարարությանը տալ իր հատուկ վարկից:

Կառավարության գործերի կառավարման դիվան

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ.118 ա, ք. 172: Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ.1, ք. 64: Պատճեն:

Սերբենագիր:

№ 19

**Г-ну Министру Иностранных дел
арտաքին գործերի մինիստրությունից ստացված է**

27 / XII - 1919, № 7166

**Военный следователь
Военного Суда Армении
по Эриванскому участку
26 декабря 1919 г.**

№ 4382 Эриван

Прошу не отказать уведомить Представителя Главного командующего вооруженными Силами Юга России полковника Зинкевича о явке капитана Шумова на 2-го января 1920г. в камеру мою для допроса его в качестве свидетеля по делу о краже из Разведывательного отделения Генерального Штаба золотых лир. О последующем ожидается уведомление.

Поручик Лазарев

Փաստաթղթի վրա կա հետևյալ մակագրությունը. գրել Ձեռնկէպիչին. 27.XII.1919,
Կատարած 6 / I- № 110
ՀԱՍ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 412, ք. 3: Պատճեն: Մերենագիր:

№ 20

№ 110
6 ноября 1920 г.
Вх. № 7166
9. № 10/2

г. Представителю Главнокомандующего Вооруженными
Силами Юга России полковнику Зе[и]нкевичу
Вследствие отношения г. следователя Военного Суда Армении
от 26 декабря 1919 г. за № 4382 имею честь сообщить Вам, что
капитана Шумова просят явиться 2-ого января 1920 г. в камеру
следователя Военного Суда для допроса его в качестве свидетеля по делу о краже из
Разведывательного отделения Генерального Штаба золотых лир.

Директор канцелярии

Делопроизводитель.

ՀԱՍ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 412, ք. 2: Պատճեն: Մերենագիր:

Ваник Вирабян, Финансово-экономические мероприятия правительства РА в области организации работ Разведывательного и контрразведывательного отделения при Главном штабе Военного Министерства. - В становлении Разведывательного и контрразведывательного отделения при Главном штабе Военного Министерства РА немаловажную роль в 1918-1920 гг. сыграли финансово-экономические вопросы. На тот период финансовые средства были весьма скудными и нередко тормозили успешную работу специальных служб. Это объяснилось тем, что в трудные для армянского народа 1918-1920 годы правительству не только не удалось преодолеть экономическую разруху и голод, а также беспредел различных незаконнодействующих военных групп и разбойничьи настроения, но и сконцентрировать так необходимые финансовые средства с целью организации эффективно действовавшей разведструктуры в составе военного ведомства. Все это отрицательно отразилось на ожидаемой результативности Разведывательной и контрразведывательной служб РА, которая с организационной точки зрения более -менее состоялась в апреле 1919 г.

Vanik Virabyan, Financial and Economic Arrangements of the Government of the RA in the Sphere of Intelligence and Counter-intelligence Sections of the Military Ministry. - Financial and economic arrangements had a vital role for the accomplishment of the intelligence and counter intelligence sections in 1918-1920, which very often because of scanty assignments hampered the efficiency of secret services. This can be explained with the fact that the government failed to overcome hunger and economic crisis during the hard for Armenians years 1918-1920s. It also failed to cease the illegality of armed groups and to allocate important means for the Intelligence service. All this terribly affected the process of the Intelligence Service, which more or less was organized in April 1919.